

Joanna Sosnowska
ORCID: 0000-0003-2622-0645
Uniwersytet Łódzki

Opieka nad dzieckiem w pracach samorządu łódzkiego w okresie międzywojennym — projekty i ich realizacja

Childcare in the Łódź Local Government
Operations in the Interwar Period —
Projects and Their Fulfilment

ABSTRAKT

Celem artykułu jest ukazanie aktywności samorządu miasta Łodzi w obszarze opieki nad dziećmi w latach 1919–1939. Problematyka wsparcia najmłodszych łódzian towarzyszyła miejskim programom społecznym przez cały okres międzywojenny, niezależnie od rządzącej w Łodzi opcji politycznej. Dla realizacji zadań powołano miejski Wydział Opieki Społecznej.

Problem badawczy stanowiło zagadnienie, w jaki sposób łódzki samorząd prowadził w mieście politykę opiekuńczą, jakie projekty wysuwano i uskuteczniano, i jaką przybrały one formę. W poszukiwaniu odpowiedzi sięgnięto do materiału źródłowego w postaci prasowego organu władz miejskich, sprawozdań z działalności łódzkiego samorządu oraz prac z okresu międzywojennego, poruszających problem opieki nad dziećmi, również na terenie Łodzi. Zastosowano jakościową analizę materiału źródłowego.

SŁOWA KLUCZOWE

opieka społeczna w Łodzi, Zarząd Miasta Łodzi w okresie międzywojennym, miejskie pogotowie opiekuńcze, Wydział Opieki Społecznej, działalność opiekuńcza PPS

KEYWORDS

welfare in Łódź, Board of the City of Łódź in the interwar period, municipal emergency shelter, the Social Security Department, care activities of the Polish Socialist Party (PPS)

SPI Vol. 24, 2021/2
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366
DOI: 10.12775/SPI.2021.2.004

Nadesłano: 16.03.2021
Zaakceptowano: 18.05.2021

W wyniku badań stwierdzono, że przedsięwzięcia władz miejskich mające na celu wsparcie dzieci z ubogich, głównie robotniczych rodzin, dzieci porzucone i/lub osierocone obejmowały dwa kierunki działań: opiekę instytucjonalną, świadczoną w placówkach opiekuńczo-wychowawczych funkcjonujących całodobowo lub przez kilka godzin dziennie, oraz opiekę pozainstytucjonalną (doraźną/tymczasową), uruchamianą w związku z akcjami okresowymi, np. dożywianie, letni wypoczynek, wyposażanie w odzież czy przybory szkolne.

W latach 1919–1939 aktywność samorządu miasta Łodzi na polu opieki społecznej obejmowała szeroki wachlarz projektów wytyczanych przez polityków u progu każdej czteroletniej kadencji. Z inicjatywy samorządowców uruchomiono szereg potrzebnych działań pomocowych dla dzieci, co dzisiaj określilibyśmy mianem pomocy społecznej oraz wyrównywania szans życiowych poszczególnych jednostek i grup, sytuując tę aktywność w kręgu zainteresowania współczesnej pedagogiki społecznej.

ABSTRACT

The purpose of this paper is to describe the activities of the local government of the city of Łódź with regard to childcare in 1919–1939. The issue of supporting the youngest residents of Łódź accompanied the city social programmes over the whole interwar period, regardless of the political party that governed Łódź. To perform such tasks, the Social Welfare Department was established in the city.

The research issues included how the Łódź local government fulfilled care policies in the city, what projects were proposed and executed, and in what form. To find the answers, the author examined resources including the press unit of the city authorities, reports of city authorities, reports concerning activities of the Łódź local government, and works from the interwar period discussing the issue of childcare, also in Łódź. A qualitative analysis of the materials was conducted.

As a result, it has been established that the undertakings of the city authorities which aimed at supporting children from poor, mainly workers' families, as well as abandoned and/or orphaned children, included two kinds of activities: institutional care provided in care and educational centres functioning all day or several hours a day, and non-institutional (immediate/temporary) care provided in periodical campaigns, e.g. extra meals, summer holidays, clothes, or school equipment.

In 1919–1939, activities of the local government of the city of Łódź with regard to social care included multiple projects introduced by politicians at the beginning of each four-year term of service. On the initiative of local government officers, many necessary care activities for children were started, which today would be called social care and which were supposed to improve life opportunities of individuals and groups of people. That is why, those activities fall within the scope of interest of the present social pedagogy.

Wprowadzenie

„Służba społeczna otacza opieką dziecko.

W tej dziedzinie najgłośniej i już najpowszechniej brzmią hasła zasadnicze: wszystkie dzieci mają jednakowe prawo do wszystkich dóbr świata, gdyż wszystkie noszą w sobie zadatki nowego życia ludzkości”.

(Radlińska 1928: 6)

Po odzyskaniu niepodległości w roku 1918 opieka nad dzieckiem stała się priorytetowym zagadnieniem polityki społecznej państwa i nowo powstałych samorządów. Wprawdzie postulaty społeczno-prawnej pomocy najmłodszym oraz konkretne działania pomocowe o profilu opiekuńczo-wychowawczym, edukacyjnym czy higieniczno-zdrowotnym wdrażano na ziemiach polskich o wiele wcześniej – czyniły to przede wszystkim organizacje i instytucje dobroczynne – to w okresie międzywojennym, na podstawie przepisów prawa oraz ówczesnych dokonań na polu medycyny, psychologii i pedagogiki, starano się wypracować system opieki nad dziećmi, zdefiniowano zadania opiekuńczo-wychowawcze oraz wyznaczono centra administracji publicznej odpowiedzialne za wsparcie najmłodszych (Stolińska-Pobralaska 2007: 104; Walasek 2008). Warto podkreślić, że w latach 1918–1939 w założeniach państwowej polityki społecznej uwzględniono nie tylko ograniczanie skutków ubóstwa, tak bardzo odczuwalnych przez społeczeństwo po I wojnie światowej, ale przede wszystkim zamierzano wdrożyć systemowe rozwiązania na rzecz kształtowania ładu społecznego. Do takich zadań potrzebne były na szczeblu centralnym instytucje powołane przez organy państwowe, a na poziomie lokalnym – tworzone przez samorząd terytorialny instytucje miejskie, gminne i powiatowe (Grata 2014: 189–191).

Koordynatorem działalności opiekuńczej państwo polskie stało się z początkiem 1920 roku, kiedy wydano rozporządzenie w sprawie powołania do życia placówek „pogotowia opiekuńczego”, z przeznaczeniem dla dzieci bezdomnych, porzuconych i żebrzących (Dydusiak 1938: 41). Należy zaznaczyć, że rozporządzenie to było jednym z pierwszych aktów wykonawczych określających szczegółowo zadania samorządów w zakresie opieki nad dziećmi, gdyż bezpośrednio po I wojnie światowej działalność opiekuńczą wobec dzieci kontynuowały lub podejmowały organizacje i instytucje społeczne, przy niewielkim udziale państwa. Najpierw była to Rada Główna Opiekuńcza, powołana jeszcze w czasie działań wojennych, natomiast w latach 1919–1920 akcję dożywiania najmłodszych prowadził Centralny (potem Państwowy) Komitet Pomocy Dzieciom, a następnie Polsko-Amerykański Komitet Pomocy Dzieciom (*Polityka społeczna...* 1935: 292–293; Balcerek 1978: 80, 114–115). Państwo, jako organ centralny realizujący politykę społeczną, powołało Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej (dalej w skrócie: MPiOS; od 1932 r. Ministerstwo Opieki Społecznej), a w jego strukturze – Wydział (potem Departament) Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą. Jednym z najważniejszych aktów prawnych, określających politykę społeczną kraju wobec potrzebujących wsparcia, była ustawa o opiece społecznej z 16 lipca 1923 roku (*Ustawa o opiece społecznej 1923*: 726; Mantëuffel 1928: 5–6; Kopeć 1936: 2)¹.

Jak nadmieniono, kluczowe zadania w obszarze opieki społecznej i ochrony zdrowia władze państwowe wytyczyły sektorowi samorządowemu oraz ubezpieczeniowemu, ale wskazywano, aby ich działalność uzupełniały jednostki sektora społecznego, o różnorodnej formie organizacyjnej i różnym profilu pomocniczości². Jak można przeczytać we wspomnianej ustawie o opiece społecznej z 1923 roku, opieka nad dzieckiem sprawowana przez państwo, samorządy, organizacje społeczne i instytucje kościelne/wyznaniowe obejmowała opiekę nad macierzyństwem i dziećmi w okresie niemowlęcym;

¹ W 1934 r. ustawa o opiece społecznej została znowelizowana, a przepisy dotyczące opieki nad dziećmi i młodzieżą zyskały status odrębnych aktów prawnych.

² Jednostki samorządowe mogły podpisywać z organizacjami społecznymi stosowne umowy i umieszczać w nich mieszkańców potrzebujących pomocy i wsparcia.

opiekę nad sierotami i pól sierotami; opiekę nad dzieckiem: opuszczonym i ubogim, mającym konflikt z prawem, zaniedbanym moralnie i nad dzieckiem w wieku przedszkolnym oraz pomoc i współpracę z rodzinami dzieci w wieku szkolnym. Dostrzegano wprawdzie wagę uregulowań prawnych w zakresie opieki nad dzieckiem, chociaż sam akt uznano wtedy za dalece spóźniony (wszedł w życie w marcu 1924 r.), ale zarzucano ustawodawcy, iż, po pierwsze „opiekę nad dzieckiem” połączono z „ogólną opieką społeczną”³, po drugie natomiast ustawa pomijała zagadnienia związane z opieką nad dziećmi niesprawnymi fizycznie i intelektualnie, co opóźniło rozwój placówek specjalnych (Kowalik 1972: 67–68).

Po odzyskaniu niepodległości Łódź stała się siedzibą województwa łódzkiego. Jako drugie co do wielkości miasto na terenie II Rzeczypospolitej w sierpniu 1919 roku otrzymała stosowną rangę administracyjną (Bandurka 1993: 93). W dalszym ciągu było to miasto wielokulturowe, zróżnicowane pod względem narodowym, językowym, wyznaniowym i społecznym, oraz posiadające status miasta robotniczego, z liczbą ponad 450 tysięcy mieszkańców (Rosset 1927: 2–3; Rzepkowski 2008: 45). Według danych spisowych z 1921 roku w zdecydowanej większości była to ludność narodowości polskiej (61,9%), następnie społeczność żydowska (30,7%) i niemiecka (7,0)⁴. Przeważającą grupę wyznaniową w mieście stanowili katolicy (w 1921 r. – 56,2%), w następnej kolejności – wyznawcy religii mojżeszowej (33,4%) oraz protestanci (9,2%)⁵. Przemysłowy charakter miasta określał strukturę zawodową mieszkańców, wśród których

³ Opieka społeczna w rozumieniu ustawy obejmowała w szczególności (art. 2): „Opiekę nad niemowlętami, dziećmi i młodzieżą, zwłaszcza nad sierotami, pól sierotami, dziećmi zaniedbanymi, opuszczonymi, przestępnymi oraz zagrożonymi przez wpływy złego otoczenia; ochronę macierzyństwa; opiekę nad starcami, inwalidami, kalekami, nieuleczalnie chorymi, upośledzonymi umysłowo i w ogóle niezdolnymi do pracy; opiekę nad bezdomnymi ofiarami wojny i szczególnie ciężko poszkodowanymi; opiekę nad więźniami po odbyciu kary; walkę z żebractwem, włóczęgostwem, alkoholizmem i nierządym; pomoc instytucjom opiekuńczym prywatnym i współdziałanie z nimi” (*Ustawa o opiece społecznej* 1923).

⁴ A także: Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini i Rusini, którzy stanowili nieznaczny odsetek (0,4%) Łódzian.

⁵ Przedstawiciele wyznania prawosławnego i innych to odpowiednio: 0,6% i 0,3% ogółu mieszkańców.

przeważali robotnicy pracujący w przemyśle i rzemiośle⁶. Wyjątkowo niski udział zawodów wymagających wysokich kwalifikacji, jak oświata i kultura (1,6%), lecznictwo (1,7%) oraz służba publiczna (2,9%), i jednocześnie bardzo wysoki odsetek Łodzian bez umiejętności czytania i pisania prowokował do tytułowania Łodzi „miastem analfabetów”⁷. Dlatego sprawa powszechnego dostępu do edukacji – tak dzieci, jak dorosłych – stała się jednym z priorytetów łódzkich władz miejskich po odzyskaniu niepodległości (Sosnowska 2013: 66–79).

W okresie międzywojennym zabezpieczeniem potrzeb społeczno-zdrowotnych mieszkańców Łodzi, w tym związanych z opieką nad dziećmi, zajęła się z ramienia władz samorządowych jednostka o nazwie Wydział Opieki Społecznej Zarządu Miasta Łodzi (dalej w skrócie: WOS). Współpracowała na tym polu z Wydziałem Oświaty i Kultury i Wydziałem Zdrowotności Publicznej (*Księga pamiątkowa...* 1930: 56–58). Pracę agend miejskich uzupełniała sieć jednostek sektora społecznego, która w Łodzi u progu niepodległości była dość liczna i zróżnicowana. Zdecydowana większość łódzkich społecznych organizacji, instytucji i placówek pomocowych miała rodowód przedwojenny, powstały na przełomie XIX i XX stulecia, dzięki przedsiębiorczości – głównie zamożnych Łodzian – w odpowiedzi na problemy i potrzeby mieszkańców, przy braku działań w tym zakresie ze strony urzędujących wówczas w magistracie władz carskich (Pytlas 1994). W międzywojennej Łodzi kompletność działań obu podmiotów: publicznego/samorządowego i społecznego była zdecydowanie bardziej intensywna i efektywna w pierwszym dziesięcioleciu niepodległego państwa. Skomplikowana sytuacja ekonomiczna miasta w latach 30. XX wieku, wywołana ogólnoświatowym kryzysem gospodarczym, spowodowała, że jednostki sektora społecznego, aby chociaż w części realizować własne

⁶ W 1921 r. było to 57,5% (w samym przemyśle włókienniczym – 37,7%), w handlu i ubezpieczeniach (19,1%), natomiast pozostałe działy zatrudnienia skupiały po kilka procent ludności Łodzi; służba domowa stanowiła 2,8%.

⁷ Z badań, jakie jednostki administracji miejskiej sporządziły w czerwcu 1919 roku, wynikało, że z ogólnej liczby 70 016 dzieci w wieku od 7 do 14 lat, do wszystkich istniejących wówczas placówek szkolnych w Łodzi uczęszczała nieco ponad połowa – 38 600 (55%).

zadania statutowe same zmuszone były do korzystania z finansowego wsparcia udzielanego przez administrację miejską.

Pomijając ten aspekt, a skupiając się na formach i płaszczyznach pomocy świadczonej zarówno przez sektor samorządowy/miejski, jak i społeczny, można w zasadzie mówić o podobnych, czasami nawet identycznych formach wsparcia osób potrzebujących. Była to, w szerokim ujęciu, opieka instytucjonalna (w placówkach opieki całkowitej i częściowej) oraz pozainstytucjonalna, w tym pomoc doraźna. Pierwsza forma opieki – pomoc dzieciom na terenie instytucji opiekuńczo-wychowawczych, edukacyjnych i zdrowotnych, to przede wszystkim działania podejmowane przez sektor społeczny, z kolei sektor samorządowy udzielał pomocy w obydwu formach: instytucjonalnej i pozainstytucjonalnej (np. dożywianie, akcje społeczne). Wsparcia doraźne przekazywane przez łódzki samorząd, głównie materialne w postaci darów w naturaliach, takich jak: odzież, obuwie, lekarstwa, mydło, podręczniki i przybory szkolne, albo w postaci pieniędzy (zapomogi, zasiłki dla rodzin) dopełniały działania opiekuńcze władz miejskich na płaszczyźnie instytucjonalnej (w placówkach szkolnych, przedszkolnych, żłobkach, poradniach lekarskich, świetlicach, domach wychowawczych).

Można stwierdzić, że w międzywojennej Łodzi sfera opieki nad dziećmi obejmowała trzy główne obszary życia najmłodszych: socjalny, zdrowotny oraz wychowawczo-edukacyjny (Sosnowska 2020: 94).

Polityka społeczna łódzkiego samorządu

Nie ulega wątpliwości, że samorząd, stanowiąc formę udziału społeczeństwa w samodzielnym zaspokajaniu potrzeb życia zbiorowego w wymiarze lokalnym, miał pozycję i kompetencje uzależnione od formy ustroju politycznego. Rządy demokratyczno-liberalne, dające władzom samorządowym szerokie uprawnienia w rozwiązywaniu lokalnych problemów mieszkańców, miały miejsce w II Rzeczypospolitej do przełomu lat 20. i 30. W kolejnym okresie – rządów autorytarnych – nastąpiło wdrożenie w życie ustawy o częściowej zmianie samorządu terytorialnego z 1933 roku (Nartnowicz-Kot 1993: 89–90; Jaskulski 2001: 110), w związku z tym ograniczenie pozycji samorządu oraz pełne podporządkowanie go organom administracji państwowej.

Istota, jakość i podejście do polityki społecznej prowadzonej na szczeblu centralnym i lokalnym zależały przede wszystkim od koncepcji programowej danego obozu politycznego sprawującego w określonym czasie władzę w państwie, powiecie, gminie czy w mieście. Innym czynnikiem w projektowaniu i podejmowaniu działań pomocowych były możliwości finansowe sektora państwowego i samorządowego. Poszczególne ugrupowania i partie, forsując bliski własnym koncepcjom ideowym system polityczno-gospodarczy, starały się wypracować dostosowany do swoich potrzeb program społeczny (socjalny, opiekuńczy, oświatowy, kulturalny). Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku stronnictwa prawicowe (endecja⁸ i chadecja⁹) oraz ugrupowania centrowe¹⁰ traktowały opiekę nad dzieckiem jako jedno z zagadnień szeroko ujmowanej opieki społecznej państwa (Balcerek 1978: 84–85). Natomiast nurt lewicowy, a w nim funkcjonujące w środowisku miejskim i przemysłowym partie robotnicze¹¹, a zwłaszcza Polska Partia Socjalistyczna (dalej w skrócie: PPS) – najsilniejsze ugrupowanie działające wśród robotników i inteligencji pracującej – wiązały opiekę nad dziećmi z głębokimi reformami socjalnymi w państwie, zmianami społecznymi, w tym z rozdziałem Kościoła od państwa, z postulatami poszanowania praw dziecka i nowej, świeckiej, edukacji (*Konferencja Kobiet P.P.S.* 1919: 3).

W „robotniczej” Łodzi, z przewagą ludności zatrudnionej przede wszystkim w przemyśle włókienniczym, potrzeby socjalne i zdrowotne oraz w dziedzinie oświaty, wychowania i profilaktyki, były ogromne¹². Dostrzegły je i zwerbalizowały partie socjalistyczne

⁸ Narodowa Demokracja (od 1919 r. Związek Ludowo-Narodowy, od 1928 – Stronnictwo Narodowe).

⁹ Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji.

¹⁰ Narodowa Partia Robotnicza, Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”, z programem skierowanym do robotników, ale zbliżonym do chadecji oraz adresowanym do społeczności wsi, uznającym chłopów za grupę o dominującej roli w państwie.

¹¹ Polska Partia Socjalistyczna, Komunistyczna Partia Robotniczej Polski (od 1925 r. Komunistyczna Partia Polski; zdelegalizowana w 1938 r.), żydowskie partie Bund i Poalej Syjon. Nurt radykalno-lewicowy prezentował PSL „Wyzwolenie”. W Łodzi, w latach 1922–1928, w obrębie ruchu socjalistycznego działała też Niezależna Socjalistyczna Partia Pracy.

¹² W 1934 r. aż 60% ludności należało do najuboższych mieszkańców.

(PPS, Narodowy Związek Robotniczy). Ich przedstawiciele, z konkretnym programem prospołecznym, po wygranych wyborach w lutym 1919 roku zasiedli w ławach samorządowych. Samorząd pierwszej kadencji (1919–1923), nazwany wkrótce „socjalistycznym”, w ramach „podniesienia kultury mas i zaspokojenia wszelkich potrzeb kulturalnych”, przyjął program likwidacji analfabetyzmu, rozwoju bibliotek i propagowania czytelnictwa (Nartowicz-Kot 1985: 6). Współrządzący wtedy z PPS Narodowy Związek Robotniczy domagał się wprowadzenia w Łodzi powszechnego nauczania, uruchomienia stypendialnego systemu pomocy uczniom i rozwoju oświaty pozaszkolnej¹³. Prace w tym zakresie rozwinął w kolejnej kadencji (1923–1927) samorząd prawicowy, podejmując od 1924 roku zadania w zakresie opieki nad dziećmi, fundowania dzieciom robotniczym pomocy stypendialnej, rozbudowy sieci szkolnictwa średniego i zawodowego, rozwoju instytucji oświaty pozaszkolnej i kultury, ze szczególnym akcentem na „obronę polskiego stanu posiadania” (Szczepeńska 2002: 20–24).

Należy wspomnieć, że w latach międzywojennych łodzianie prezentowali znaczne wahania w swoich preferencjach politycznych – zwycięstwo w wyborach lokalnych należało, wymiennie, do partii lewicowych lub do ugrupowań prawicowych (Nartowicz-Kot 1985: 29). Tak więc w kolejnym czteroleciu, począwszy od roku 1927, działalność opiekuńczo-wychowawczą i kulturalno-oświatową prowadził ponownie wybrany samorząd reprezentujący stronnictwa lewicowe (trzecia kadencja 1927–1933). Socjaliści, z programem prospołecznym, stanowili główną siłę polityczną w łódzkim samorządzie jeszcze w kadencji piątej¹⁴ i – ostatniej w badanym okresie – szóstej

¹³ Niekwestionowaną zasługą samorządu pierwszej kadencji było podjęcie prac nad realizacją powszechnego nauczania; Rada Miejska w Łodzi jako pierwsza w Polsce podjęła skuteczne prace w tym zakresie. Zaniedbania sprzed 1914 r. próbowano likwidować m.in. poprzez wprowadzenie w 1919 r. obowiązkowej edukacji w zakresie szkoły powszechnej dla dzieci w wieku 7–14 lat (Smolik 1929: 4; Ajnenkiel 1938: 374).

¹⁴ Wybory w Łodzi we wrześniu 1936 r. przyniosły największy sukces PPS, ale Obóz Narodowy nie przestał być liczącą się siłą polityczną. Wybrany większością głosów prezydent i wiceprezydenci, dwukrotnie nie uzyskali aprobaty MSW, co spowodowało rozwiązanie Rady Miejskiej w marcu 1937 r. i wprowadzenie w mieście – po raz trzeci – rządów komisarycznych (Waingertner 2016: 17).

(1938–1939). „Rozliczając się” z prac wykonanych na rzecz mieszkańców po upływie roku trzeciej kadencji, członkowie frakcji radnych PPS w składzie Rady Miejskiej m. Łodzi wydali specjalną broszurę, na łamach której pisano: „Powołani do władz samorządowych głosami olbrzymiej większości ludności pracującej Łodzi, obdarzeni zaufaniem proletariatu, świadomi nałożonych na nas obowiązków, chcemy by wyborcy nasi przekonać się mogli, czy i jak spełniamy, zaciągnięte programem wyborczym, zobowiązania” (*Socjalistyczny Samorząd m. Łodzi* 1928: 4).

Fot. I. Bronisław Ziemięcki (1885–1944) z małżonką (po lewej) – prezydent Łodzi w latach 1927–1933

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór Ikonograficzny, sygn. W-I-6-265.

Warto podkreślić, że głos aktywistów, przedstawicieli, członków i sympatyków PPS w obronie praw najmłodszych, rekrutujących się ze środowisk robotniczych, najczęściej ubogich i społecznie

defaworyzowanych, wybrzmiewał w państwie regularnie i był liczącym się apelem przez cały okres międzywojenny, poczynając od I Zjazdu Kulturalno-Oświatowego PPS (w listopadzie 1919 r.), podczas którego sformułowano jedno z wstępnych postulatów dotyczących opieki nad dzieckiem (*Uchwały Rady Naczelnej P.P.S.* 1919: 1–2; Sempołowska 1919: 2), aż do roku 1938, kiedy w trakcie Pierwszego Ogólnopolskiego Kongresu Dziecka zdecydowane i konkretne żądania – w imieniu najmłodszych – wysunięto wobec władz państwowych i polskiego społeczeństwa (*Ogólnopolski Kongres Dziecka* 1938: 391–396; Krawczyńska 1938: 468–469; Jamrożek 2001: 121–137). Istotny udział mieli w tych projektach również socjaliści łódzcy.

Projekty związane z opieką nad dzieckiem łódzki samorząd traktował jako „jeden ze swych najdonioślejszych i społecznie najważniejszych obowiązków” – podkreślano w połowie lat 30. na łamach własnych, wydawanych przez władze miejskie publikacji (*Od Redakcji* 1935: 581; Wiślawski 1933: 3). Współczesne badania, których przedmiotem są dzieje szeroko ujętej opieki nad dziećmi w Łodzi międzywojennej, potwierdzają, że pierwsi i kolejni władarze tego miasta prace na tym polu traktowali z wysoce należną odpowiedzialnością (Sosnowska 2019: 303–322; 2020: 91–117). Urzędnicy miejscy wspierali się polską myślą pedagogiczną, czerpali z dorobku teoretyczno-praktycznego pedagogów, psychologów, wychowawców, lekarzy i społeczników, takich jak: ks. Bronisław Markiewicz (1842–1912), Kazimierz Jeżewski (1877–1948), Janusz Korczak (1878–1942), Władysław Szenajch (1879–1964), Helena Radlińska (1879–1959), Józef Czesław Babicki (1880–1952), Maria Grzegorzewska (1887–1967) czy Aleksander Kamiński (1903–1978) (Stolińska-Pobralaska 2002). Wytyczono i zrealizowano wiele projektów mających na celu niesienie wymiernej pomocy najmłodszym i ich bliskim, rodzicom czy opiekunom. Planowość realizacji zadań w tym obszarze życia społecznego wytworzyła zręby systemu opiekuńczego w mieście (Jałmużna, Stolińska-Pobralaska 2002: 188–190).

Projekty opiekuńcze wobec najmłodszych i ich realizacja

Na czele miejskiego Wydziału Opieki Społecznej – samorządowej jednostki pomocy – stał przewodniczący wybrany spośród ławników Zarządu Miasta Łodzi. Pierwszym przewodniczącym WOS był

Stanisław Maciński, który sprawował urząd w latach 1919–1921. Kolejni to: Dorota Kłuszyńska (1921–1923), Władysław Adamski (1923–1927), Antoni Purtal (1927–1933) i Tadeusz Wisławski (1935–1939). Ostatni przewodniczący tej jednostki, Tadeusz Wisławski, przez 20 lat (1919–1939) pełnił też funkcję naczelnika WOS (*Wydział Opieki Społecznej* 1937: 8).

W świetle zapisów statutu Wydziału Opieki Społecznej Zarządu Miasta Łodzi z 1926 roku do realizacji zadań opiekuńczych wobec dorosłych, młodzieży i dzieci powołano dwie agendy: Oddział Opieki Zamkniętej i Oddział Opieki Otwartej (potem Oddział Opieki Otwartej i Półotwartej). Ich działalność obejmowała: 1) zaspokajanie niezbędnych potrzeb życiowych osób, które trwale lub chwilowo nie mogły zabezpieczyć swojej egzystencji własnymi środkami (opieka otwarta) oraz 2) organizowanie i prowadzenie zakładów opiekuńczych (opieka całkowita, tzw. zamknięta)¹⁵. Właśnie tak ujęta struktura organizacyjna WOS, i w związku z tym podział zadań urzędników/pracowników tej jednostki, określały rodzaj i formę konkretnych projektów pomocowych wobec dorosłych, młodzieży i dzieci przez cały okres międzywojenny.

Oddział Opieki Otwartej i Półotwartej prowadził i nadzorował pracę instytucji, w których mieszkańcy potrzebujący wsparcia czasowo przebywali w domach noclegowych i schroniskach dla bezdomnych¹⁶. W roku 1928, w ramach opieki otwartej nad najmłodszymi, nie pobierając opłaty samorząd wydawał obiady dla dzieci i dorosłych (uczniowie szkół otrzymywali mleko skondensowane, bułki i cukier), a współpracując z instytucjami „Kropla Mleka” i Towarzystwem Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej wspierał matki karmiące i niemowlęta (*Sprawozdanie z działalności Wydziału...1928*: 458–460; Rosset 1929: 64–67, 69–73; Wisławski 1933: 16–17).

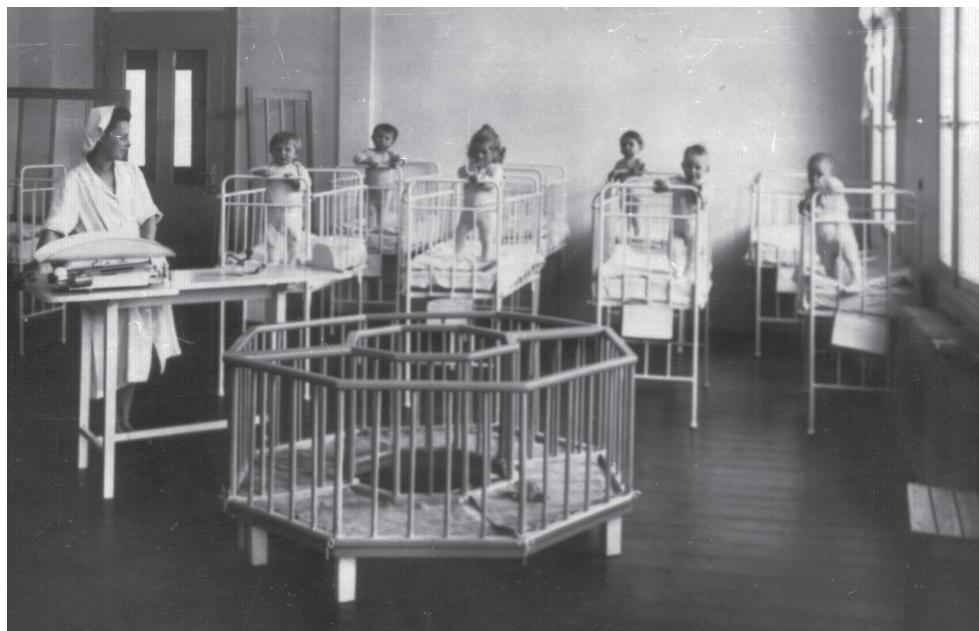
¹⁵ Wychowanie dzieci w zakładach opiekuńczo-wychowawczych obejmowało wówczas wychowanie religijne, etyczne, intelektualne i fizyczne oraz przygotowanie młodzieży do pracy zawodowej (*Statut Organizacyjny... 1925*: 8).

¹⁶ Oddziały prowadziły dwie noclegownie (dla kobiet i mężczyzn), wydawały zapomogi gotówkowe i w naturaliach (narzędzia pracy, jak siekiery i piły, odzież, bieliznę, obuwie), zorganizowały pomoc lekarską dla osób ciężko chorych, podjęły akcję przeciwdziałania nierządowi poprzez zakładanie zakładów wychowawczo-poprawczych dla dziewcząt, powołały Sekcję do Walki z Alkoholizmem, organizowały pochówek osób biednych, podjęły próby w kierunku rozwiązania problemów mieszkaniowych w mieście.

Kluczowe zadania Oddziału Opieki Zamkniętej z powodu braku własnych, miejskich placówek opiekuńczo-wychowawczych w pierwszych latach odrodzonej Rzeczypospolitej skoncentrowano wokół powoływania i prowadzenia placówek opiekuńczych dla dorosłych, młodzieży i dzieci. Okazja, by wesprzeć bezdomne i porzucone dzieci, nadarzyła się już w początkach 1920 roku, kiedy MPiOS wydało rozporządzenie w sprawie zorganizowania placówek pogotowia opiekuńczego, o czym już nadmieniono. Władze Łodzi przystąpiły do tej akcji we wrześniu 1920 roku i wspólnie z ministerstwem założyły pierwszą w mieście samorządową placówkę opieki – Miejskie Pogotowie Opiekuńcze dla Dzieci (*Otwarcie Pogotowia...* 1920: 13–14). Celem pogotowia opiekuńczego było zapewnienie okresowej opieki dzieciom opuszczonym i bezdomnym oraz kierowanie ich po okresie rozpoznania do właściwych placówek opiekuńczo-wychowawczych. W Łodzi przyjmowano doń początkowo dzieci porzucone („włóczęące się”, „dzieci ulicy”) w wieku od 3 do 16 lat. W placówce całodobowej miały przebywać czasowo, najdłużej do trzech miesięcy, ale dla większości z podopiecznych taki pobyt trwał nawet ponad rok. Potrzeby w zakresie objęcia wsparciem instytucjonalnym sierot, półsierot i „błąkających się po ulicach” okazały się bardzo duże, placówka była wciąż przepełniona, na około 80 miejsc przebywało tam nawet do 170 podopiecznych (*Sprawozdanie z działalności WOS...* 1921: 4). Dość duża rozpiętość wiekowa wychowanków, trudności wychowawcze i nieodpowiednie warunki lokalowo-higieniczne (przepełnione sale, brak jadalni, pokoju dla chorych i kanalizacji) spowodowały, że władze miejskie zaczęły organizować kolejne placówki, w których umieszczano wychowanków, ale już w zbliżonym wieku, na pobyt stały. Na początku 1923 roku w łódzkim pogotowiu było jeszcze 150 dzieci, w końcu roku – 50.

Mniej więcej w tym samym czasie (1921 r.) łódzkie władze samorządowe przejęły od katolickiego Towarzystwa Schronisk im. św. Stanisława Kostki dwie placówki dla najmłodszych: Żłobek dla Niemowląt oraz Schronisko św. Anny. W trzech miejskich instytucjach umieszczono wówczas około 340 dzieci, a dzięki przejęciu placówek prowadzonych dotąd przez parafię katolicką św. Stanisława Kostki udało się w roku 1923 zmniejszyć liczbę podopiecznych w pogotowiu do 50, i taki stan utrzymać do roku 1927 (Wisławski 1927: 25).

Fot. 2. [Pierwszy] Miejski Dom Wychowawczy dla Niemowląt (przed 1939 r.)

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór Ikonograficzny, sygn. Ł-I-12-157.

W latach 1923–1933 samorząd w Łodzi prowadził i nadzorował kilkanaście placówek socjalnych i opiekuńczo-wychowawczych. Wśród nich zorganizowano dla dzieci i młodzieży – oprócz wspomnianego Miejskiego Pogotowia Opiekuńczego przy ul. Sienkiewicza 47 – I Miejski Dom Wychowawczy dla Niemowląt (ul. Tramwajowa 15), przeznaczony dla dzieci do lat dwóch, II Miejski Dom Wychowawczy dla dzieci w wieku przedszkolnym 2–7 lat (ul. Karolewska 51), III Miejski Dom Wychowawczy dla dziewcząt w wieku szkolnym 7–14 lat (ul. Kopernika 51), IV Miejski Dom Wychowawczy dla dzieci w wieku 2–14 lat chorych na jaglicę (ul. Wiznera 25/27), V Miejski Dom Wychowawczy dla chłopców w wieku szkolnym 7–14 lat (ul. Sienkiewicza 47), I Miejską Bursę dla chłopców w wieku 14–17 (ul. Sienkiewicza 47), II Miejską Bursę dla dziewcząt w wieku 14–17 (ul. Kopernika 51) oraz internat przy Szkole Specjalnej nr 78 (ul. Nawrot 93), przeznaczony dla 50 chłopców w wieku szkolnym zaniedbanych wychowawczo (Sosnowska 2018: 64). Personel wychowawczy placówek stanowiły osoby świeckie oraz reprezentujące żeńskie zgromadzenia zakonne (służebniczki i urszulanki).

Od połowy lat 30. w miejskich placówkach opiekuńczych modyfikowano metody pracy z dziećmi. Powołano specjalne patronaty – organy nadzorujące działalność takich zakładów oraz wychowawców zobowiązano do organizowania dzieciom codziennych spacerów, w placówkach dla niemowląt założono „zimowe werandy”, podopiecznym wszystkich miejskich placówek opiekuńczo-wychowawczych szyto ubrania dostosowane do wzrostu i zewnętrznego wyglądu. Kwestie żywienia i ubioru dzieci traktowano tak samo poważnie jak sprawy wychowawcze. Starano się zatrudniać personel odpowiedzialny i respektujący prawa dziecka, wychowawców kierowano na kursy z dziedziny pedagogiki i psychologii, inicjowano konferencje metodyczne, na których analizowano aktualną literaturę pedagogiczną, zwiedzano pokrewne placówki opieki całkowitej w Łodzi i w innych miejscowościach.

Fot. 3. „Nie ubierajmy dzieci szablonowo – szyjmy im ubrania na miarę”, apelował samorząd Łodzi pod koniec lat 30. XX wieku

Źródło: *Działalność Zarządu Miejskiego...* (1938: 9).

Jednak, na co wskazują badacze problemu, duża liczba placówek opieki nie zawsze przekładała się na jakość pracy na rzecz dzieci. Z powodów uszczuplonych zasobów finansowych odnotowywano złe warunki lokalowe, higieniczne i socjalne. Na ponad 20 zakładów opiekuńczo-wychowawczych w Łodzi (również w gestii sektora społecznego) tylko trzy w badanym okresie znajdowały się w budynkach wzniesionych z myślą o dzieciach, a jedynie ponad połowa z nich miała bieżącą wodę i kanalizację. Pomieszczenia dla dzieci, jak sypialnie czy pokoje, były zazwyczaj ciasne i przeludnione, a wyżywienie niedostateczne (Stolińska-Pobralaska, Pobralski 2003: 188; Zwoliński 2006: 188).

W konsekwencji kryzysu gospodarczego lat 30. i przy ograniczonych środkach finansowych w kasie miejskiej w latach 1930–1935, skupiono uwagę wyłącznie na pomocy osobom całkowicie lub w pewnym stopniu niezdolnym do podjęcia pracy zarobkowej albo pozbawionych zatrudnienia, na wsparciu samotnych matek z licznym potomstwem czy dzieci osieroconych i porzuconych (Wisławski 1933: 4). Liczba zakładów opieki prowadzonych przez WOS, a wraz z nią liczba wychowanków, uległy zmniejszeniu, ale forma pomocy pozostała w zasadzie taka sama. Mniejszy odsetek dzieci w zakładach opieki całkowitej wynikał ponadto z nowej formuły opiekuńczo-wychowawczej, rzekomo tańszej w prowadzeniu, podjętej przez samorząd w Łodzi jeszcze w roku 1926. Władze miejskie zdecydowały wówczas o ustanowieniu rodzinnej opieki zastępczej, polegającej na indywidualnej, odpłatnej formie wychowania dziecka w wybranych, spełniających określone kryteria, rodzinach zastępczych (Puternicka 1948: 16). Jednak, jak przekonywała Róża Kisielewska-Zawadzka, miejska inspektorka spraw społecznych: „Ogromne niebezpieczeństwo stanowi przypuszczanie, że opieka zlecona rodzinom zastępczym jest o wiele tańsza od zakładowej. Dobrze prowadzona akcja rodzin zastępczych nie jest w początkach mniej kosztowna od opieki zakładowej, tylko za te same pieniądze może być właściwsza. O ile prowadzi się ją dla oszczędności, z góry można przewidywać zupełne jej spaczenie” (Zawadzka 1948: 24). Początkowo ten rodzaj opieki zamierzano traktować w sposób tymczasowy, do momentu zwolnienia miejsc w zakładach już istniejących, jednak, nie mając dostatecznych środków finansowych na uruchamianie nowych placówek opiekuńczo-wychowawczych, władze miejskie kierowały

do rodzin zastępczych coraz większą liczbę dzieci w wieku od lat 2 do 7 (w 1927 r. – 97 dzieci, w latach 1933/1934 – 755). Przedstawiciele WOS zdawali sobie sprawę z ciężkich warunków materialnych większości rodzin zastępczych – były to przeważnie rodziny robotnicze – ale uznali tę formę opieki za dającą dziecku większe korzyści od opieki instytucjonalnej. Wisławski twierdził: „W zakładzie dziecko jest oderwane od środowiska społecznego, nie widzi walki o byt, nie pomaga w zdobywaniu środków na swoje utrzymanie, nie oszczędza itp. Natomiast wychowując się w rodzinie robotniczej, rzemieślniczej, pozostaje w środowisku, z którego pochodzi, i bierze bezpośredni udział w jego troskach i radościach. [...] Przez pomoc w gospodarstwie domowym wyrabia w sobie poczucie samodzielności i większej wartości. Rodzina, w której wychowuje się, staje się dla niego środowiskiem, o które może się oprzeć w razie niepowodzenia w życiu” (Wisławski 1933: 9). Opiekę nad dziećmi w postaci rodzin zastępczych popularyzowano do końca okresu międzywojennego, zachęcano do rozpowszechniania takiej formy wychowywania, gdyż, zdaniem innej inspektorki WOS – Jadwigi Wilamowskiej, w odróżnieniu od placówek opieki całkowitej, rodziny sprawowały opiekę indywidualną, umożliwiając dziecku prawidłowy rozwój (Wilamowska 1935: 761–762). System wychowywania sierot w rodzinach zastępczych był popierany i zalecany przez MPiOS, zwłaszcza w dużych skupiskach miejskich (Szumanówna 1935: 393–400).

Pod koniec okresu międzywojennego, w roku 1938 samorząd w Łodzi prowadził 5 placówek opiekuńczo-wychowawczych dla dzieci (niemowląt i ich matek, dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym, dziewcząt i chłopców). Mając na uwadze dobro najmłodszych, Zarząd Miejski w Łodzi nadzorował i wspierał finansowo również zakłady opiekuńcze organizacji społecznych, do których w czasie całego analizowanego okresu przyjmowano dzieci i młodzież na koszt miasta.

Ostatnim, zrealizowanym przed wybuchem II wojny światowej projektem łódzkich władz miejskich był Dom dla Bezdomnej Matki (*Działalność Zarządu Miejskiego...* 1938: 3). Powstał pod koniec 1937 roku, z liczbą 12 miejsc dla kobiet – głównie samotnych matek – potrzebujących opieki bezpośrednio po urodzeniu dziecka. Urzędnicy miejscy, badając warunki życia takich kobiet, doszli do wniosku, że okres ciąży, zwłaszcza tuż przed rozwiązaniem, kiedy

traciły pracę, przyszłe matki spędzały w bardzo trudnych warunkach (często w knajpach, na zimnych strychach, w wilgotnych suterrenach). „Zakład, roztaczając opiekę nad matką bezdomną, pracuje nad zwalczaniem zjawiska porzucania dzieci” (*Działalność Zarządu Miejskiego... 1938: 4*) – tłumaczono mieszkańcom, wskazując na celowość takiej placówki. Systemowe wsparcie matek z niemowlętami obejmowało także pomoc materialną oraz prawną, np. podczas spraw sądowych przy ubieganiu się o alimenty od ojca dziecka. W początkowym okresie działalności, od listopada 1937 do września 1938 roku, czyli przez 10 miesięcy, spośród około 200 kobiet samotnych, rodzących wówczas w łódzkich szpitalach, do placówki skierowano 144 matki z dziećmi. Z tej liczby 45 kobiet wraz z potomstwem wyjechało w tym czasie do najbliższej rodziny na wieś, 7 – wróciło do mężów lub wyszło za mąż za ojca dziecka, 29 – zamieszkało z dziećmi, wynajmując lokum i pracując dorywczo, 33 kobiety oddały za opłatą dzieci na wychowanie krewnym lub znajomym, 5 matek oddało swoje dzieci do zakładu wychowawczego dla niemowląt (były to matki chore psychicznie, na choroby weneryczne lub trudniące się nierządem), z kolei 22 kobiety wraz z potomstwem skierowano do zakładu wychowawczego dla niemowląt i matek (*Działalność Zarządu Miejskiego... 1938: 4*). Dom dla Bezdomnej Matki otaczał opieką właśnie te kobiety, które opuściły ostatnią z wymienionych placówek pomocy i potrzebowały stałego wsparcia socjalnego. Z funduszy miejskich otrzymywały wówczas zapomogi pieniężne, a pracowniczki WOS i pielęgniarki miejskie, dzięki odwiedzinom i wywiadom, utrzymywały z matkami i ich potomstwem systematyczny kontakt.

Konkluzja

Jak wynika z badań, w latach 1919–1939 aktywność samorządu miasta Łodzi na polu opieki społecznej, w tym w obszarze wsparcia najmłodszych mieszkańców, obejmowała szeroki wachlarz projektów, wytyczanych przez polityków u progu każdej czteroletniej kadencji. Z inicjatywy samorządowców, niezależnie od barw partyjnych, uruchomiono szereg potrzebnych działań pomocowych, co dzisiaj określilibyśmy mianem pomocy społecznej oraz wyrównywania szans życiowych poszczególnych jednostek i grup, sytuując tę aktywność w kręgu zainteresowania współczesnej pedagogiki społecznej.

Wsparciem starano się objąć dzieci w różnym wieku i o różnym statusie rodzinnym i społecznym, niezależnie od wyznania, co w wielokulturowym i wielowyznaniowym mieście nie pozostawało bez znaczenia. Niewątpliwie miasto skoncentrowało swoje wysiłki opiekuńcze na dzieciach osieroconych, porzuconych oraz wywodzących się z uboższych środowisk robotniczych, w których rodzice pozostawali bez źródeł utrzymania bądź nie posiadali dostatecznych umiejętności opiekuńczo-wychowawczych.

Najlepszym okresem w działalności władz miejskich, jeśli chodzi o urzeczywistnianie cennych przedsięwzięć pomocowych – włącznie z powoływaniem do życia wielu własnych placówek opiekuńczo-wychowawczych – było pierwsze 10 lat odrodzonej Rzeczypospolitej. Organizując pomoc dzieciom, skupiano się przede wszystkim na ich potrzebach oraz dążono do zapewnienia podopiecznym optymalnego rozwoju w sprzyjających wychowawczo warunkach. Gwarantowano nie tylko zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych, ale – w odpowiedzi na postulaty formułowane pod wpływem nowatorskiej myśli pedagogicznej przez pedagogów, psychologów, nauczycieli, wychowawców oraz lekarzy – uwzględniano i inne potrzeby. W okresie letnim wychowankowie miejskich placówek wyjeżdżali na kolonie, uczestniczyli w półkoloniach na terenie łódzkich parków, ubogim dzieciom szkolnym dostarczano podręczniki i przybory szkolne, odzież, środki czystości, a rodzinom – opał na zimę, dożywianie, zapomogi. Starano się propagować wśród najmłodszych postawy prozdrowotne, zwracano uwagę na czystość i higienę, uświadamiano rodziców pod względem wychowawczym, higieniczno-sanitarnym oraz w zakresie właściwego odżywiania.

Wiele z przedstawionych form opieki realizowano także w kolejnej dekadzie okresu międzywojennego, chociaż z uwagi na skutki kryzysu w gospodarce światowej i krajowej niektóre przedsięwzięcia łódzkiego samorządu musiały wyhamować i przybrać nieco zmieniony kształt. W wyniku uszczuplonych nakładów finansowych przekazywanych w tamtych latach na „opiekę społeczną” w mieście zmniejszeniu uległa liczba placówek pomocowych. Starano się wspierać najbardziej potrzebujących z wykorzystaniem przede wszystkim pozainstytucjonalnych form opieki.

Bibliografia

Materiały źródłowe

Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór Ikonograficzny:

- sygn. Ł-I-12-157. [Pierwszy] Miejski Dom Wychowawczy dla Niemowląt, przed 1939.
- sygn. W-I-6-265. Prezydent Łodzi w l. 1927–1933, Bronisław Ziemięcki (1885–1944) z małżonką.
- Ajnenkiel A. (1938). *Dr Stefan Kopciński. Realizator powszechnego nauczania w Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, nr 4, s. 369–389.
- Dydusiak L. (1938). *Opieka publiczno-prawna nad dzieckiem w Polsce*, Lwów: Drukarnia Urzędnicza.
- Działalność Zarządu Miejskiego w Łodzi w dziedzinie opieki nad dzieckiem* (1938). Łódź: Nakładem Zarządu Miejskiego w Łodzi.
- Konferencja Kobiet P.P.S. (1919)*. „Robotnik. Centralny Organ PPS”, nr 396, s. 3.
- Kopeć T. (1936). *Rozwój opieki społecznej nad matką i dzieckiem w Polsce*, „Pediatria Polska”, z. 1, s. 2–13.
- Kowalik K. (1972). *Opieka zakładowa nad dzieckiem w okresie międzywojennym*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 1, s. 65–83.
- Krawczyńska J. (1938). *Pierwszy Ogólnopolski Kongres Dziecka*, „Praca i Opieka Społeczna”, nr 4, s. 468–469.
- Księga pamiątkowa dziesięciolecia samorządu miasta Łodzi 1919–1929* (1930). Łódź: Nakładem Magistratu Łódzkiego.
- Mantéuffel E. (1928). *Podstawy organizacyjne opieki społecznej w Polsce*, Warszawa: Polski Komitet Opieki nad Dzieckiem.
- Od Redakcji* (1935). „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, nr 10, s. 581.
- Ogólnopolski Kongres Dziecka. Dokończenie Sprawozdania* (1938). „Życie Młodych”, nr 12, s. 391–396.
- Otwarcie Pogotowia opieki dla dzieci* (1920). „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, nr 37, s. 13–14.
- Polityka społeczna państwa polskiego 1918–1935* (1935). Warszawa: Nakładem Ministerstwa Opieki Społecznej.
- Radlińska H. (1928). *Istota i zakres służby społecznej. Referat wygłoszony na zjeździe Polskich Pracowników Społecznych 15.VI.1928*, Warszawa: Dział Wydawnictw Związku Spółdzielni Spożywców R.P.
- Rosset E. (1927). *Rozwój ludnościowy i terytorialny m. Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, nr 2, s. 1–3.
- Rosset E. (1929). *Łódź. Miasto pracy*, Łódź: Wydawnictwo Magistratu M. Łodzi.
- Sempołowska S. (1919). *Wnioski w sprawie „Opieki nad dzieckiem”*, „Robotnik. Centralny Organ PPS”, nr 166, s. 2.

- Smolik P. (1929). *Dziesięć lat działalności oświatowej i kulturalnej Samorządu Łódzkiego*, Łódź: Drukarnia Polska L. Mazurkiewicz i S-ka.
- Socjalistyczny Samorząd m. Łodzi. Sprawozdanie z działalności za okres XII. 1927 – XI. 1928* (1928). Łódź: Drukarnia H. Tarkowskiego w Łodzi.
- Sprawozdanie z działalności WOS za czas od 1 kwietnia 1920 do 31 marca 1921 roku* (1921). „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, nr 37, s. 4–7.
- Sprawozdanie z działalności Wydziału Opieki Społecznej za miesiąc marzec 1928 r.* (1928). „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, nr 25, s. 458–461.
- Statut Organizacyjny Wydziału Opieki Społecznej Magistratu m. Łodzi* (1925). „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, nr 31, s. 8–15.
- Szumanówna W. (1935). *Umieszczanie sierot w rodzinach opiekuńczych przez urzędy opieki społecznej*, „Praca i Opieka Społeczna”, nr 3, s. 393–400.
- Uchwały Rady Naczelnej P.P.S.* (1919). „Robotnik. Organ Centralny PPS”, nr 354, s. 1–2.
- Ustawa o piece społecznej* (1923). „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, nr 92, poz. 726.
- Wilamowska J. (1935). *Wychowanie dzieci w zakładach i w rodzinach zastępczych*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, nr 12, s. 761–763.
- Wisławski T. (1927). *Samorządowa Opieka Społeczna w Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, nr 16, s. 24–31.
- Wisławski T. (1933). *Opieka społeczna w mieście Łodzi w latach 1927–1932*, Łódź: [b.w.].
- Wydział Opieki Społecznej* (1937). „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”, nr 5, s. 8–12.

Opracowania

- Balcerek M. (1978). *Rozwój opieki nad dzieckiem w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bandurka M. (1993). *Narodziny województwa łódzkiego*, [w:] *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę*, red. K. Badziak, J. Szymczak, Łódź: Urząd Wojewódzki, Oddział Łódzki Polskiego Towarzystwa Historycznego, s. 93–108.
- Grata P. (2014). *Polityka społeczna Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. Metamorfozy społeczne*, t. 8, red. J. Żarnowski, Warszawa: Instytut Historii PAN, s. 189–198.
- Jałmużna T., Stolińska-Pobralaska N. (2002). *Dziecko jako podmiot opieki w wielonarodowej Łodzi okresu międzywojnia*, [w:] *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytnie*, red. K. Jakubiak, W. Jamrożek, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, s. 188–197.
- Jamrożek W. (2001). *Problematyka opieki nad dzieckiem na kongresach i zjazdach pedagogicznych w Polsce do 1939 roku*, [w:] *Kongresy i zjazdy peda-*

- gogiczne w Polsce w XX wieku*, red. A. Kicowska, Toruń: Wydawnictwo UMK, s. 121–137.
- Jaskulski M. (2001). *Władze administracyjne Łodzi do 1939 r.*, Łódź: Muzeum Historii Miasta Łodzi.
- Nartnowicz-Kot M. (1993). *Kształtowanie się samorządu terytorialnego w Łodzi i okręgu w Polsce Odrodzonej*, [w:] *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę*, red. K. Badziak, J. Szymczak, Łódź: Urząd Wojewódzki, Oddział Łódzki Polskiego Towarzystwa Historycznego, s. 85–92.
- Nartnowicz-Kot M. (1985). *Samorząd łódzki wobec problemów kultury w latach 1919–1939*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, nr 21, s. 3–142.
- Puternicka J. (1948). *Początek działalności*, [w:] *Rodziny zastępcze Łodzi*, red. A. Majewska, Łódź: Polski Instytut Służby Społecznej, s. 15–23.
- Pytlas S. (1994). *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rzepkowski A. (2008). *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź: Wydawnictwo Ibidem.
- Sosnowska J. (2013). *Wydział Oświaty i Kultury Zarządu miasta Łodzi w upowszechnianiu edukacji dziecka w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Kultura i Wychowanie”, nr 5, s. 66–79.
- Sosnowska J. (2018). *Z dziejów opieki społecznej w Polsce międzywojennej. Półkolonie letnie w Łodzi*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Sosnowska J. (2019). *Prekursorskie inicjatywy Łodzi doby międzywojennej w edukacji, wychowaniu i opiece nad dzieckiem*, „Pedagogika. Studia i Rozprawy”, t. 28, s. 303–322.
- Sosnowska J. (2020). *Opieka nad dzieckiem w Polsce międzywojennej. Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci – Oddział Łódzki (1923–1939)*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Stolińska-Pobralaska N. (2002). *Instytucje opieki nad dzieckiem w międzywojennej Łodzi*, Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Stolińska-Pobralaska N. (2007). *Kształtowanie się podstaw polskiego prawa opiekuńczego w okresie II Rzeczypospolitej*, „Łódzkie Studia Pedagogiczne”, nr 1, s. 101–106.
- Stolińska-Pobralaska N., Pobralski J. (2003). *Uwarunkowania organizacji pracy wychowawczej łódzkich placówek opieki nad dzieckiem w okresie międzywojennym*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Pedagogica”, nr 5, s. 171–177.
- Szczepańska B. (2002). *Działalność łódzkiego samorządu miejskiego w dziedzinie oświaty powszechnej i pozaszkolnej w latach 1919–1939*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Waingertner P. (2016). *Samorząd międzywojennej Łodzi. Lata pracy, zmagania i nadziei*, „Kronika miasta Łodzi”, nr 1, s. 9–25.

- Walasek S. (red.), (2008), *Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia z dziejów oświaty w XX wieku*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Zawadzka R. (1948). *Dalsze doświadczenia i wynikające z nich wskazówki organizacyjne*, [w:] *Rodziny zastępcze Łodzi*, red. A. Majewska, Łódź: Polski Instytut Służby Społecznej, s. 23–41.
- Zwoliński P. (2006). *Działalność społeczno-dobroczynna Kościoła łódzkiego w okresie międzywojennym*, Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.

ADRES DO KORESPONDENCJI

Dr hab. Joanna Sosnowska, prof. UŁ
Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk o Wychowaniu
e-mail: joanna.sosnowska@uni.lodz.pl